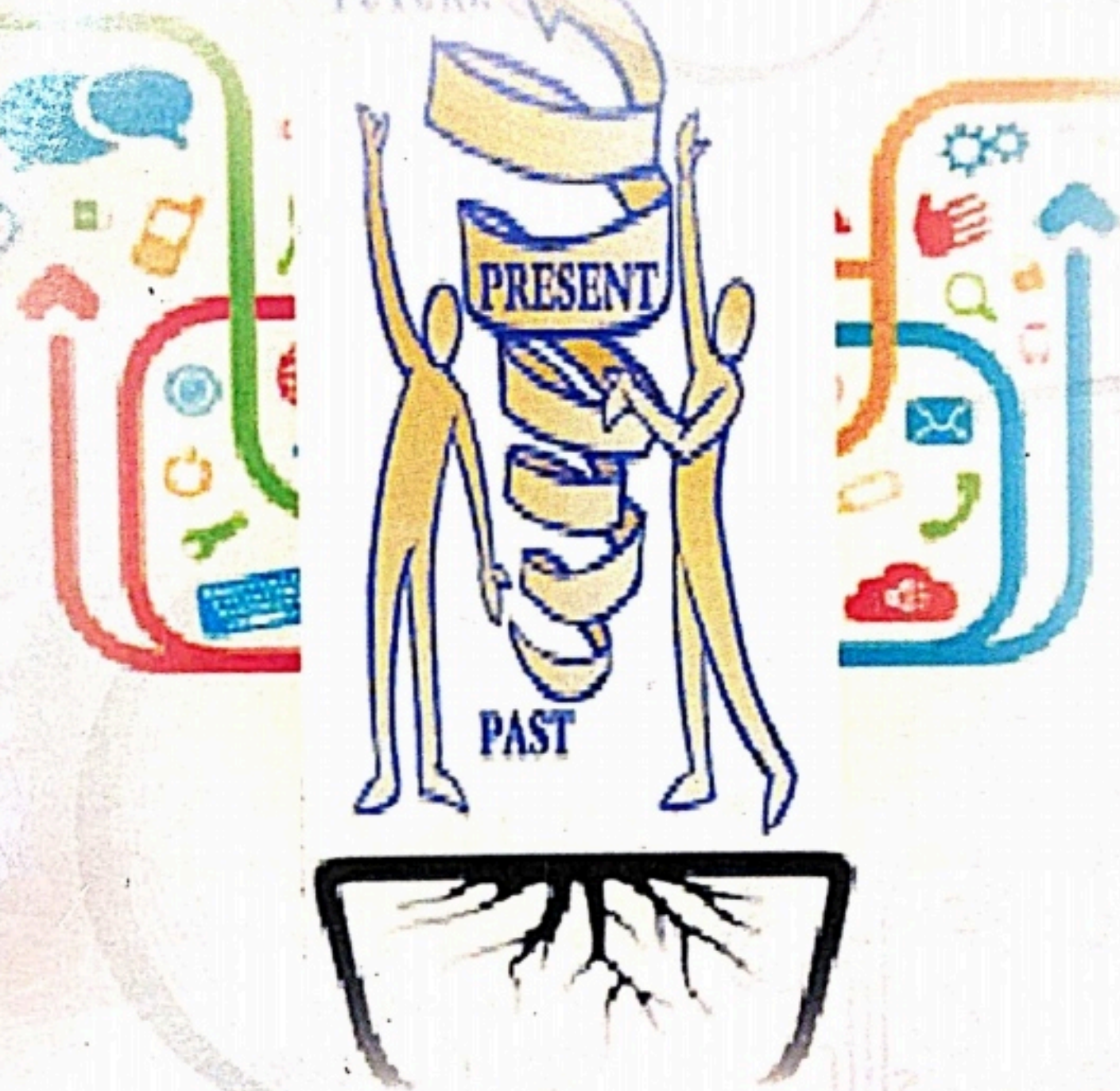

ISBN-978-93-82588-99-3

Constructivism in Education

EDITED BY

Dr. Suhaskumar Ruprao Patil

Aadhar Publication, Amravati

72	माध्यमिक स्तरावरील सामाजिकशास्त्र विषय अध्यापनात ज्ञानरचनावादी अध्यापनाची परिणामकारकता अभ्यासणे— प्रा. कु. शर्मिला देविदास बावस्कार	265-267
73	रचनावादी शिक्षकाची भूमिका— कु. कामिनी गंगाधरराव माडेकर	268-270
74	ज्ञानरचनावाद अध्ययन—अध्यापन—मंगला हरीभाऊ घोडमारे	271-272
75	व्यागोटस्कीच्या सामाजिक ज्ञानरचनावादाच्या संदर्भात वर्गातील शिक्षक—विद्यार्थी परिणामकारक आंतरक्रियेसाठी शिक्षक विचारप्रक्रियेचे सुप्त पैलू अभ्यासणे —डॉ. मनिषा मुलकलवार ^१ —डॉ. प्रमोद मुलकलवार ^२	273-277
76	ज्ञानरचनावाद अध्ययन व अध्यापन— रसेषकुमार आत्माराम फटे	278-281
77	ज्ञानरचनावादी शिक्षण— कु.मंगला एन. गणवीर	282-286
78	ज्ञानरचनावादमध्ये शिक्षकाची भूमिका— श्री. सुभाष मनिराम चौधरी	287-288
79	ज्ञानरचनावाद एक आव्हान— श्री. योगेश्वर रूपचंद चौधरी	289-290
80	ज्ञानरचनावाद : अध्ययन अध्यापन व शिक्षकाची भूमिका— प्रा. आल्हाद बी. भावसार, डॉ. आशा म. धारस्कर — भावसार	291-295
81	मराठीच्या अध्यापनात ज्ञानरचनावादाचे उपयोजन— डॉ. वीणा वा. लाडे	296-299
82	शिक्षणाचा रचनावादी दृष्टीकोन— डॉ. गुणवंत पुरुषोत्तम धात्रक	300-302
83	हिन्दी भाषा अध्यापन में संरचनात्मक शिक्षण हेतु ध्वनी विज्ञान पध्दती की प्रभाविता— डॉ. कनिका खरे— डॉ. राजश्री वैष्णव	303-305
84	ज्ञानरचनावाद — अध्ययन व अध्यापन— गितांजली भगवान रहाटे	306-309
85	ज्ञान रचनावाद, वर्तमान शिक्षा प्रणाली एवं सामाजिक परिदृश्य— हरगोविंद टेंभरे	310-311
86	छात्रों की शैक्षणिक उपलब्धि पर व्यक्तित्व एवं स्वसंकल्पना की प्रभाविता— श्रीमती. निधि माथुर — डॉ. राजश्री वैष्णव	312-314
87	शिक्षा में रचनावाद— डॉ. एस.आर. पाटील	315-317
88	भारतीय शिक्षाप्रणाली में ज्ञान रचनावाद में महिलाओं की भूमिका— मनीष जी. टेंभरे	318-319

ज्ञानरचनावाद : अध्ययन अध्यापन व शिक्षकाची भूमिका

प्रा. आल्हाद बी. भावसार

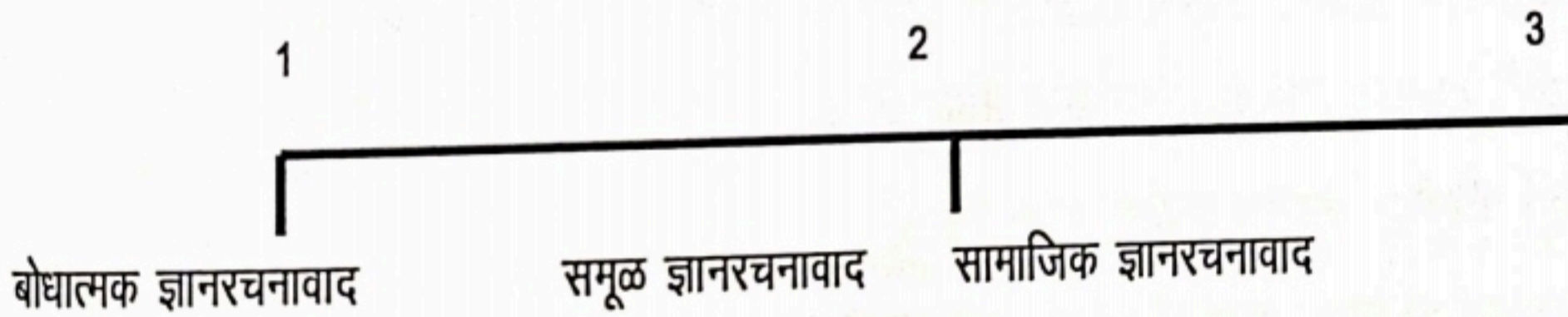
डॉ. आशा म. धारस्कर — भावसार

सक्रिय अनुभव घेणाऱ्या प्रक्रियेतून नविन ज्ञाननिर्मिती करतात, यावर ज्ञानरचनावादाचा विश्वास आहे. शिक्षक, शैक्षणिक साहित्य, स्वानुभव यातून विद्यार्थ्यांना ज्ञाननिर्मितीसाठी आधारभूत माहिती प्राप्त होत असते. त्यातून विद्यार्थी रचना, ज्ञाननिर्मिती आणि अर्थनिर्वचन करतात.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2005 मध्ये ज्ञानरचनावादी भूमिका मांडण्यात आली. सॉक्रेटिस व त्यांचे शिष्य यांच्या वैचारिक चर्चेत ज्ञानरचनावादाची बीजे आढळतात. प्रश्नोत्तरातून नवज्ञानाची निर्मिती हे सॉक्रेटिक पध्दतीचे वैशिष्ट्य आहे. 'गिम्बाटिस्का विको' यांना ज्ञानरचनावादी तत्वज्ञ म्हणून ओळखले जाते. ज्ञानरचनावादाच्या विकासात ड्युई, पिआजे, ब्रुनर, आसुबेल, विगोत्सकी, ग्लेसरफेल्ड यांचे योगदान महत्वाचे आहे. 'कोणत्याही दडपणाशिवाय विद्यार्थी कसे अध्ययन करतील हे पाहणे' हा ज्ञानरचनावादाचा मूळ गाभा आहे. ज्ञानरचनावादासाठी लॅटीन शब्द (Construct) हे तत्सम क्रियापद असून त्याचा अर्थ मांडणे (to arrange) रचना करणे, (जव हपअम 'जतनवजनतम) असा आहे. यापासून ज्ञानाची रचना प्रक्रिया म्हणजे 'ज्ञानरचनावाद' (Construtivism) होय. ज्ञानाची रचना करण्यासाठी प्रक्रिया कार्यान्वित ठेवणे हा ज्ञानरचनावादाचा पाया आहे.

एकाधिकरशाहिला किंवा शिक्षक केंद्रीत अध्यापन पध्दतीला विरोध म्हणून ज्ञानरचनावादाचा उगम झाला. वर्तनवादातील चेतक-प्रतिसाद 'S-R' Theory ला कडाडून विरोध करणारा ज्ञानरचनावाद ज्ञानाच्या रूपांतरणावर आणि ज्ञानाच्या संरचनेवर भर देतो.

— ज्ञानरचनावादाचे प्रकार —

- 1) बोधात्मक ज्ञानरचनावाद :- प्राप्त माहितीवर प्रक्रिया करणे एवढीच बोधात्मक ज्ञानरचनावाद होय. फक्त माहिती मिळविणे एवढीच बाब यात अंतर्भूत नाही तर प्राप्त माहितीवर स्वतःच्या पुर्वानुभवाच्या आधारावर विशिष्ट प्रक्रिया करणे ही बाब यात अंतर्भूत आहे. ब्रुनरने मांडलेली माहिती प्रक्रिया उपत्ती हे बोधात्मक ज्ञानरचनावादाचे उत्तम उदाहरण आहे.
- 2) सामाजिक ज्ञानरचनावाद :- या प्रकारामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व भाषिक आंतरक्रिया हा माहितीचा स्रोत असतो. प्रत्येक व्यक्ती अवगत असलेल्या भाषा आणि सामाजिक स्थिती यांच्यातील आंतरक्रियांच्या माध्यमातून ज्ञानरचना करित असते.
- 3) समूळ ज्ञानरचनावाद :- ज्ञानरचनावादाच्या या प्रकारात ग्लेसरफेल्ड यांचे कार्य महत्वपूर्ण असून त्यांच्या मते बोधात्मक रचनावाद एका टोकांस मांडला तर विरुद्ध टोकास समूळ रचनावाद व मध्यभागी सामाजिक रचनावादाचे स्थान आहे.

- 1) ज्ञानाची रचना म्हणजे अध्ययनप्रक्रिया होय.

- 2) विद्यार्थी स्वतः ज्ञानाची रचना करतो.
- 3) पूर्वानुभवाचा अर्थ लावणे म्हणजे अध्ययन.
- 4) पूर्वानुभवाद्वारे विद्यार्थी ज्ञानरचना करतात.
- 5) वातावरणाशी होणाऱ्या आंतरप्रक्रियामधून विद्यार्थी ज्ञान रचना करतात.

जेव्हा विद्यार्थ्यांना जीवनाशी निगडित प्रसंग, प्रक्रिया, व्यवहार यांवर आधारीत संधी मिळतील तेव्हा त्या आधारावर विद्यार्थी स्वयंस्फूर्तीने ज्ञाननिर्मिती करून घेतील. वरील गृहीतकांव्यतिरीक्त मोरेल यांनी खालील गृहीतके सांगितलेली आहेत.

- 1) अनुभवातून ज्ञानरचना होते.
- 2) अध्ययनात बाह्य जगाचे वैयक्तिक पातळीवर अर्थनिर्वचन केले जाते.
- 3) अनुभवास अर्थ देण्याच्या सक्रिय प्रक्रियेतून संकल्पना अथवा संबोध निर्मिती होय.
- 4) सहभागी अध्ययनात प्रत्येकाने लावलेल्या अर्थाबाबत चर्चा घडून येते. विविध दृष्टिकोनांची देवाण घेवाण होते. त्यातून आंतरिक भूमिका बदलता येतात. त्यांच वेळी संकल्पना स्पष्ट बनतात.

ज्ञानरचनावादी अध्ययनाची वैशिष्ट्ये -

- 1) अध्ययन ही स्वीकारण्याची निष्क्रिय प्रक्रिये नसून अर्थपूर्ण समस्याविमोचन व नवीन अर्थनिर्मितीची सक्रिय अर्थप्रक्रिया आहे.
- 2) नवीन ज्ञाननिर्मिती पूर्वज्ञानावर अवलंबून असते.
- 3) कधी-कधी नवीन माहितीचा अर्थ समजण्यास पूर्वज्ञानाचा अडथळा येतो.
- 4) अध्ययन म्हणजे पूर्व प्रस्थापित संबोध आणि संकल्पनांची पुनर्मांडणी होय.
- 5) आंतरक्रियेमुळे ज्ञाननिर्मितीस फायदा होतो.
- 6) नियोजनपूर्वक निश्चित केलेल्या अध्ययनपूर्तीच्या संदर्भ चौकटीत अर्थपूर्ण, अध्यापन घडून येते.
- 7) ज्ञाननिर्मितीसाठी अध्ययन वातावरण आधारदायी असावे लागते.

ज्ञानरचनावादांमुळे वर्ग प्रक्रियेतून खालील अध्ययन घडून येते -

- 1) समृद्धी आंतरक्रिया : दिलेल्या संदर्भ चौकटीच्या अधीन राहून विविधांगी माहितीतून सामाजिक अर्थ शोधणे.
- 2) कल्पनांची पुनर्मांडणी : अनेकजण आपापल्या दृष्टिकोनातून विचार करतात. त्यामुळे साहजिकच अनेक विश्वकल्पनांची निर्मिती होते. कल्पना निर्मितीत व्यक्तिनिष्ठता आढळते. या सर्व कल्पनांची जुळणी करणे यात महत्वाचे ठरते.
- 3) बुद्धिमंथन : विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीस जास्तीत जास्त चालना देण्याचे कार्य केले जाते.
- 4) सामाजिक समन्वय : शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी यांच्या परस्परसंबंधातून अध्ययन निर्मिती होते. विद्यार्थ्यांकडे हेतूशिवाय खूप ज्ञान असते ते इतरांना देण्याचा प्रयत्न करता येऊ शकते.

ज्ञानेंद्रियापासून होणारे ज्ञान :

- 1) सर्वकषता : जे काही सांगितले त्याचा भाषिक आशय व भाषा समजणे.

- 2) संदर्भ : संज्ञा अथवा संकल्पना कशाशी संबंधित आहेत हे लक्षात घेणे.
- 3) ज्ञानेंद्रियांपासून होणारे ज्ञान : कशाला विधान समजावे, विधान कशाचे ठरवावे, सत्य छाननी कशी करावी याचे ज्ञान.
- 4) संबंध व महत्व : विविध वस्तू अथवा संकल्पना यात परस्परसंबंधातून ज्ञानाचे जाळे विणणे या संकल्पनांतून विविध बाबींच्या संदर्भात संबंधाचे काय महत्व आहे याचे आकलन करून घेणे.

वरीलप्रमाणे अभ्यासक्रम ते वर्गाध्यापन या सर्वांत ज्ञानरचनावादाचा अवलंब केल्याने मूल्यमापनातही बदल अपेक्षित आहेत. त्या बदलांनुसार विद्यार्थ्यांना आवश्यक सोयी व सुविधा तसेच साहित्य पुरविल्यास विद्यार्थी स्वतः ज्ञाननिर्मिती करू शकतात.

अध्ययन - अध्यापन : शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील अध्यापन पध्दती तंत्रे, उपक्रम, शैक्षणिक साधने यांचा एकत्रित स्वरूपात परिणामकारक वापर करण्याचे शिक्षकांचे कौशल्य म्हणजे अध्ययन-अध्यापन कृती होय. शाळेत आणि परिसरात ज्या ज्या विविध घटकांशी विद्यार्थ्यांची आंतरक्रिया घडून त्यांचे शिक्षण होते त्या सर्व संबंधित घटकांचा आणि त्या सर्व आंतरक्रियांना अध्ययन-अध्यापन कृती म्हणता येईल. या सर्व अध्ययन-अध्यापन कृती पार पाडण्यासाठी शिक्षक हा उत्तम अध्ययन-अध्यापन कृती व्यवस्थापक असला पाहिजे. त्यासाठी त्याच्यामध्ये पाठ्यांशाचे संपूर्ण ज्ञान, योग्य अध्यापन पध्दतीची जाण, सुस्पष्टता प्रश्नांचा संग्रह, विद्यार्थ्यांचा कृतियुक्त सहभाग घेण्याची क्षमता, सुयोग्य शैक्षणिक-साधनांची निवड, अनुरूप मूल्यमापन तंत्राची निवड अशा अनेकविध बाबी अपेक्षित आहेत.

शिक्षण प्रक्रियेचा अनिवार्य व अपरिहार्य घटक असणारा शिक्षक हा साहजिकच प्रगत शैक्षणिक उपक्रमांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा दूवा ठरणारा आहे. पूर्वी शिक्षक स्वतःच सर्व काही शिकवून मोकळे होतो, आज मात्र शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना सर्वकाही आयतेच न सांगता त्यांना विचार करावयास लावावा व स्वयंशिक्षणास प्रवृत्त करावे असे मानले जाते. आजच्या शिक्षकांची जबाबदारी वाढलेली आहे. विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनासाठी प्रोत्साहन देत, त्यात अवाजवी हस्तक्षेप न करता योग्य ते मार्गदर्शन करणे शिक्षकांकडून अपेक्षित आहे. त्यामुळे आजच्या शिक्षकांसाठी शिक्षणविषयक नवा दृष्टिकोन न नवीन पध्दती हे एक नवे आव्हान आहे. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन यशस्वीरितीने घडून येण्यासाठी शिक्षकांमध्ये सखोल आशयज्ञान, उत्तम अध्यापन कौशल्य, योजकता, उपक्रमाशीलता, प्रायोगिक दृष्टि अशा अनेक गुणांची खूप आवश्यकता आहे.

ज्ञानरचनावादी शिक्षकाची वैशिष्ट्ये:

- 1) व्यक्तीभेदाचा आदर : प्रत्ये मूल हे इतरांपेक्षा वेगळे आहे. त्याची स्वतःची वेगळी ओळख आहे, त्यांची आकलन - शक्ती, अध्ययनास लागणारा वेळ, सामाजिक स्थिती ही इतरांपेक्षा भिन्न आहे, हे ज्ञानरचनावादी शिक्षकाने जाणून घेणे आवश्यक आहे. ही भावना विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शिक्षकाने जोपासल्यास त्यांच्यात न्युनगंड निर्माण होणार नाही. तसेच त्यांचा आत्मविश्वास वाढीस लागेल.
- 2) बहुविध बुद्धिमत्तेचा आदर : परीक्षेतील यश-अपयश आणि त्यास दिले गेलेले अवास्तव महत्व हे विद्यार्थी ताणतनावास बळी पडण्यामागचे प्रमुख कारण आहे. प्रथम क्रमांक मिळविलेला विद्यार्थीच बुद्धिमान हा समज अत्यंत चुकीचा आहे. परीक्षेत यश मिळविणारा विद्यार्थी त्याच्या यशस्वी चमक मैदानावर दाखवेलच हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. कारण प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये काही ना काही गुणवैशिष्ट्ये असतातच. त्यामुळे हॉवर्ड गार्डनर यांनी मांडलेल्या बहुविध बुद्धिमत्तेच्या संकल्पनेची जाणीव ज्ञानरचनावादी शिक्षकाने ठेवली पाहिजे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात तो अव्वलच असेल ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये वाढीस लावली पाहिजे.
- 3) सकारात्मक प्रबलन : वर्ग अध्यापनाच्या वेळी विद्यार्थ्यांच्या चुकीच्या उत्तरास शिक्षकाकडून नकारात्मक प्रतिसाद दिला जातो. त्यामुळे पुढच्या वेळी उत्तर देण्यास विद्यार्थी धजवत नाही. आपल्याला काहीच येत नाही ही भावना त्याच्यामध्ये दृढ होते आणि ताणतनावास सुरुवात होते. त्याउलट शिक्षकाने सकारात्मक प्रबलन देत विद्यार्थ्यांच्या नकळत चूक दुरुस्त करून घेणे अपेक्षित आहे.

- 4) मानसिक आधार : कॉरेन हॉर्ने, यांच्या मते व्यक्ती असहायतेतून मनाने खचते आणि निराधाराच्या भावनेतून आत्महत्येकडे वळते. ही बाब लक्षात घेऊन कुटूंबानंतर जास्तीत जास्त वेळ शाळेत घालविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यातल्या त्याल अपयशी ठरविलेल्या विद्यार्थ्यांना मानसिक आधाराची गरज असते. ज्ञानरचनावादी शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा पालक असतो. असा पालक जो त्यांना मार्ग दाखवितो, मार्गावर चालण्यासाठी प्रेरणा देतो, विद्यार्थी अपयशी ठरला तर त्याला मानसिक आधार देऊन पुन्हा चालण्यास प्रेरित करतो.
- 5) परीक्षा पध्दती : पारंपारीक परीक्षा पध्दती ही स्पर्धा, तणाव, चिंता, नैराश्य इत्यादींशी जोडली गेली आहे. प्रथम क्रमांक मिळविलाच पाहीजे ही पालकांची आणि शिक्षकांची भूमिका विद्यार्थ्यांस जीवघेण्या स्पर्धेत जीव देण्यास भाग पाडते. मात्र ज्ञानरचनावादानुसार परीक्षा म्हणजे बालकाचा निकाल नव्हे, तर प्रत्येक बालकाची ओळख आहे. यात स्मरणाची क्षमता न तपासता अर्जित ज्ञानाच्या उपाययोजनांची क्षमता तपासली जाणार आहे.

ज्ञानरचनावादी अध्यापन पध्दती व तंत्रे :

- (1) अधिकृत व वास्तव वातावरणात अध्ययन. (2) अध्ययनात वैचारिक समझोता व मध्यस्थी यांचा समावेश. (3) आशय व कौशल्य अध्ययनकर्त्यांशी संबंधित असावे (4) साहित्य निवड करतांना अध्ययनकर्त्यांच्या पूर्वज्ञानाचा विचार आवश्यक (5) मूल्यमापनाच्या विविध टप्प्यांवर प्रत्याभरणाचा उपयोग पुढील अध्ययनास होणे आवश्यक (6) अध्ययनकर्त्यांस स्वयंनियंत्रित, स्वमध्यस्थ व स्वयंजागृत होण्यास प्रोत्साहन आवश्यक (7) शिक्षकाची भूमिका मार्गदर्शक समुपदेशकाची असावी (8) आशयाची मांडणी विविध प्रकारे होणे आवश्यक.

स्व-संकल्पना आणि ज्ञानरचनावाद :- ज्ञानरचनावादामध्ये विद्यार्थ्यांस प्रमुख आणि मध्यवर्ती स्थान आहे. विद्यार्थी स्वतः अध्ययनाची जबाबदारी स्वतः स्विकारतात. अध्ययनात नावीन्य असल्याने स्वतः हिरीरिने सहभागी होतात. त्यामुळे नकळत अध्ययनात विद्यार्थ्यांचा 'स्व' गुंतला जातो आणि त्या प्रक्रियेतून विद्यार्थ्यांची स्व-संकल्पना विकसित होते. मी स्वतः अध्ययन करू शकतो, माझ्यावर माझ्या अध्ययनाची जबाबदारी आहे. माझ्या यशात इतरांचेही यश आहे. माझा निर्णय घेण्यास मी सक्षम आहे या भावनेतून स्वतःबाबत प्रयत्नशील आत्मविश्वासू अशी स्व-संकल्पना तयार होण्यास ज्ञानरचनावाद उपयोगी ठरते.

आनंददायी शिक्षणप्रक्रिया :- विद्यार्थी स्वतःच अध्ययन-अनुभवांना अर्थ देतात. विद्यार्थी स्वतःकडून तर शिकतातच पण सहमित्रांकडूनही शिकतात. यातूनच अध्ययन आणि अध्यापन या दोन्ही प्रक्रिया विद्यार्थीच करतात आणि या प्रक्रियेचा आनंद देखील घेतात.

शिक्षण ही एक आनंददायी प्रक्रिया आहे. हाच ज्ञानरचनावादाचा पाया आहे. ज्ञानरचनावादानुसार ज्ञानाची साधना सर्वांनी मिळून करावयाची आहे. ही साधना करताना विद्यार्थी स्वतः, स्वतःला मदत करेल, त्याच वेळी इतरांना मदत करेल आणि प्रसंगी इतरांची मदत होईल आणि हे करीत असतांना देण्या-घेण्यातून अध्ययनप्रक्रियेचा मनमुराद आनंद घेईल.

शिक्षकांची भूमिका :- पारंपारीक शिक्षणपध्दतीत शिक्षकाची एकाधिकारशाही जाणवते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतंत्रपणे विचार मांडणे, अनुभव सांगणे, कृती करणे इत्यादी बाबींस मज्जाव केला जातो. त्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये ताणतनाव निर्माण होतात व अध्ययनास अडथळा निर्माण होतो. मात्र ज्ञानरचनावादाने असा शिक्षक नाकारला आहे. ज्ञानरचनावादातील शिक्षक हा मार्गदर्शक, सुविधादाता आणि संघटकाची भूमिका पार पाडणारा असावा.

शिक्षक जेव्हा सर्जनशील व्हायला सुरुवात होईल तेव्हा खरोखरच सर्वांचेच शिक्षणावर प्रेम जडू लागेल. शिक्षण ही प्रेम करण्यासारखी गोष्ट बनेल. सर्जनशीलतेच्या स्त्रोतातून निर्माण होणारे शिक्षण धाराप्रवाही होईल. चैतन्याने वाहते होईल. जीवनाच्या प्रत्येक आव्हानाला तोंड देत नव्या क्षितिजाकडे धाव घेत राहील. नवी स्वप्ने पाहायला व ती प्रत्यक्षात उतरवायला भाग पाडील. म्हणून तर प्रत्येकाला सर्जनशीलतेची कास धरणे भाग आहे. तिची दखल घेणे भाग आहे. शिक्षकांनी वर्गामध्ये सर्जनशीलतेच्या संवर्धनास प्रोत्साहन देण्याची नितांत गरज आहे. दैनंदिन तासिकांच्या कालावधीत सर्जनशीलतेसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे हे शिक्षकांसाठी अत्यंत आव्हानात्मक असे काम आहे.

आजच्या शिक्षण प्रक्रियेतील शिक्षक हा केवळ जमबीमत नसून मकनबंजवत आहे. कारण तो फक्त शिकवित नसून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीन प्रगतीसाठी प्रयत्नशील आहे. तो आता सर्वार्थ्यांनी विद्यार्थ्यांचा मित्र तत्तज्ञ आणि मार्गदर्शक बनला आहे. शिक्षक हा राष्ट्राच्या मानवी संसाधनातील खूप महत्वाचा भाग आहे. सामाजिक आणि राष्ट्रीय हितासाठी योग्य दृष्टि आणि क्षमता असलेले शिक्षक ही राष्ट्राची महत्वपूर्ण संपत्ती आहे. शिक्षणाची सर्व उद्दिष्टे चांगल्या रितीने सफल होण्यासाठी शिक्षण प्रक्रियेत अशा प्रगत व सक्षम शिक्षकांचा समावेश असणे अत्यंत गरजेचे आहे. अशा शिक्षकांचा समाजावरील प्रभाव दीर्घकालीन स्वरूपाचा असतो. म्हणूनच हेनरी अँडम्सने म्हटले आहे 'A teacher affects eternity, no one can tell where his influence stops'.

एकंदरीत पाहता शिक्षण प्रक्रिया जितकी चांगली व्यापक स्वरूपाची होत चालली आहे तितकी तिची उद्दिष्टे सर्वसमावेशक व विस्तृत होत आहेत. ही उद्दिष्टे फक्त शाळेपुरती मर्यादित न राहता ती सामाजिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रीय जीवनाशीही जोडता जात आहेत. या सर्व उद्दिष्टांसाठी कार्यरत असणारा प्रगत शिक्षक आजच्या प्रगत शिक्षण प्रक्रियेची गरज बनला आहे.

संदर्भ : जीवनशिक्षण, म.रा.शै.सं. व प्रशिक्षण परिषद (पुणे) - जाने. 2016, अंक - 10.